

בטח, הסבא של הסבא שלי נקרא אגא באבא

פרשייה עלומה שעוברת בלחש במשפחה כבר כמה דורות על החוקר הנודע יעקב אוברמאייר

בגדד 1930

יעקב רוזן-קניגסבוך

13:49, 12 באוקטובר 2022

מה שהחל כשיחת חולין בטרמפ לירושלים, שהציע בלוגר היין עו"ד יונתן לבני לי ולחבר נעוריו פרופ' (אמריטוס) אורי ינאי בחזרה מהשקת ספרו של ראובן מרחב, פתח צוהר לפרשייה שהחלה בשליש האחרון של המאה ה-19 בבגדאד ונסתיימה בצורה טרגית בקהיר ב-1954.

כשהסברתי לפרופ' ינאי על עיסוקי במיפוי דמוגרפי ומה נגזרותיו המעשיות הוא שח לי על פרשייה עלומה שעוברת בלחש במשפחתו כבר כמה דורות על הסבא רבא שלו, החוקר הנודע יעקב אוברמאייר (1845-1938), שכהרפתקן צעיר יצא בשנת 1869 מגרמניה דרך ארצות המגרב למצרים, ביקר בארץ הקודש והמשיך מזרחה לבבל כשהוא מפרסם קטעים ממסעותיו בכתב העת "המגיד". כשהגיע לבגדאד החל ללמד צרפתית בבית הספר "אליאנס" שנפתח שם לא-מכבר.

בעת מגוריו בבגדאד הוא נישא לאשה מקומית, כנראה ממשפחת פתאל, ונולדו להם ילדים. הוא המשיך לשלוח כתבות לשבועון "המגיד", שהחל להופיע בפרוסיה המזרחית ב-1856 ובהמשך התפרסם בברלין, קרקוב ולבסוף בווינה. המונח עיתון או שבועון לא היה קיים עדיין בעברית ועל כן כינוהו עורכיו "חדשות וקורות הימים". החל מ-1875 התפרסמו בשבועון דיווחיו על החיים היהודיים בבגדאד על שלל היבטיהם.

יעקב אוברמאייר עצמו היה תלמיד חכם ובן לאורתודוקסיה היהודית הגרמנית, והיו כמה דברים בבגדאד שלא נשאו חן בעיניו. אמנם היתה לו הערכה רבה לכמה מרבני הקהילה, ובראשם הרב עבדאללה סומך, אך קצפו יצא

על הרב יוסף חיים, המוכר יותר כ"בן איש חי", רב שחיבר חיבורים רבים והיה דמות נערצת על יהודי בגדאד. לרב יוסף חיים היתה השפעה גם על הפזורה הבגדאדית בפרס ובהודו והוא ניהל התכתבות עם רבנים באיסטנבול, איזמיר ואפילו לבוב.

כך כתב אוברמאייר (שם אבערמייער) ב"המגיד" ב-16.2.1876: "הנה פה נמצא איש מקהל החכמים ח' יוסף חיים שמו ואותו אבוא היום למשפט לפני קוראי המגיד, כי כן התנשא האיש מעדת התמימים ופנה לו מסילה חדשה אשר לא דרך עוד עליה אנשי המקום מיום היות בגדאד לעיר ויאחזו האיש בשתי הקצוות ותהינה בידו לאחת ובעוד אשר נראה בקצת מעשיו כאחד הרביים הפולאניים הנה גם מדת גייגער נזרקה בו — פעם יצווה על כל העם מסביב להתנהג בכל דבר כהמקובלים לכוון בתפילתם כהאר"י הקדוש ולעשות כל ימיהם או חגים במשתה ורקידה או תעניות בעניינים שונים ופעם ישלח בחבוריו חיצו בקורותיו בגדולי ישראל וקדושו, משנה תפילותינו הסדורות לנו מימי קדם, בורא חדשות ועושה מלחמות בתוך מנהגי ישראל".

דברים מושחזים ולא בדיוק רווייטקט והערכה. ואכן לא מפתיע שכשהגיע הגליון לבגדאד התעוררה סערה גדולה והוטל חרם עליו, שבסופו נאלץ למצוא לו עיסוק אחר. מטה לחמו בשנים הבאות היה מחנך ומורה לצרפתית של בני משפחת השאה הפרסי, שבשל סכסוך נאלצה לגלות לבגדאד שהיתה אז חלק מהאימפריה העותמאנית. אחד מבני המשפחה אהב לערוך מסעות ציד בדרום-עיראק. אוברמאייר הצטרף למסעותיו, אותם ניצל היטב למחקרי שטח שהיוו בסיס לספריו המונומנטליים על הטופוגרפיה של בבל בימי התלמוד. אבל כמו שקורה בהרבה סכסוכים מסוג זה, יום אחד נערכה סולחה והגולים חזרו לארצם ואוברמאייר נותר ללא פרנסה. הוא החליט לשוב לגרמניה, אבל כאמור היו לו כנראה אשה וילדים.

על-פי השמועות אצל צאצאי אוברמאייר ייתכן שאשתו והילדים הצטרפו אליו ובשלב מסוים הם נפרדו והיא המשיכה בדרכה, כנראה לאמריקה. עם שובו לגרמניה הוא קיבל משרת מרצה לפרסית וערבית בקולג' לשפות אוריינטליות בווינה. הוא התחתן בשנית ונולדו לו חמש בנות, חלקן נספו בשואה. כל המידע הזה נמסר לי כאמור על-ידי נינו באותה נסיעה לילית מתל אביב לירושלים. הוא שאל אותי האם אוכל להכנס לעובי הקורה ולאשש או לשלול את הדברים על גורל אשתו הראשונה של אוברמאייר וילדיו.

שאלתיו אם יש לו משהו בכתובים ואם כן שישלח לי בדוא"ל. הוא הבטיח לבדוק בניירות של אמו המנוחה. עוד באותו ערב, טרם עלותי על יצועי, ערכתי בדיקה בכמה אתרים גניאלוגיים המתמחים בפיתוח ואחזקה של עצי משפחה, לרחרח אם יש שם התייחסות לנישואיו של יעקב אוברמאייר בבגדאד. לא-כלום. היה כלא היה.

לאחר כמה ימים קבלתי מאורי ינאי צילום של פתק ישן ומקופל ועליו בשפה העברית ללא הסברים או תאריכים, סקיצה של עץ משפחת "פטל" ועליו רק שמות של בני משפחה וצאצאים. בצד השני היתה רשומה כתובת בבגדאד:

Moshi S. Fattal & bros

Taht El Taqia 83/113

בדיקה בדו"ח השנתי של לשכת המסחר בבגדאד לשנת 1949 אכן מגלה את משה שמיל פתאל באותה כתובת, כמי שעוסק בייבוא ומסחר.

בבחינה ראשונית של כתב היד ניתן היה להתרשם שהעץ הוכן על-ידי דובר עברית ושהסקיצה נכתבה בעט סטנדרטי ולא בעיפרון או עט נובע, וגם שהוא לא ידע ערבית כי כתב "פטל" במקום פתאל, מסאודה במקום מסעודה, וגם רשם פעמיים שם של אשה, "זמרה", שאינו מוכר לי. אבל היה שם אזכור של חנה (אוברמאייר) ושני ילדיה יוסף ועזיזה, עם הערה שהילדה מתה בת שנתיים. המסקנה היא שמי שהכין את העץ עלה על משהו, אך כאמור לא היו שם תאריכים או פרטים על מה עלה בגורל אותם אנשים.

קצת מרשמי אלו חלקתי עם אורי ינאי (במקור יונס), ששמו השני יעקב על-שם הסבא רבא, והוא השיב לי בהתרגשות: "אם כך הדבר אזי הפתק נכתב על-ידי נכדו, אח אמי, מאיר מקס בינט, מגיבורי פרשת 'עסק הביש' במצרים, שהתאבד בכלא בקהיר ב-1954, בלילה שלפני משפטו". בצעירותו, בשנות הארבעים, עבד מאיר מקס בינט בבתי הזיקוק באבאדאן שבאיראן ועבר לכמה חודשים לבגדאד ב-1949 בשליחות המדינה. הוא נמלט משם ברגע האחרון בטרם נתפס. כאמור, מאיר מקס בינט היה נכדו של יעקב אוברמאייר וכנראה היה מודע לשמועות על נישואי סבו בבגדאד, וניצל את שהייתו בעיר על-מנת לחקור את הסיפור. מה שנותר מכך זה רק הסקיצה על הפתק המקופל.

ניסיון לקבל מידע על אוברמאייר מארכיון "אליאנס" בפאריס לא עלה יפה. מסתבר שאין להם תיק על-שמו וההסבר שהם הציעו הוא שייתכן ושהועסק שם בתור מורה מקומי ולא כשליח.

עתה החל האתגר האמיתי, לנסות ולפענח את זהות האנשים שבעץ ואת מסגרת הזמנים, ומשם להתקדם לעבר המטרה העיקרית, אישוש השמועות על-ידי הגעה לבני משפחת פתאל הבגדאדית שאולי יודעים משהו ויוכלו לשפוך אור על הפרשה. אף שהנישואין התרחשו בשנות השבעים של המאה ה-19, בתחית העץ מופיעים שמות אירופיים של נשים כגון לואיזה, קלודט, דייזי, ויולט ומדליין, שהשימוש בהם החל בבגדאד אחרי הכיבוש הבריטי ב-1917. עד אז היו לנשים היהודיות שמות ערביים או תנ"כיים, ולעתים רחוקות שמות פרטיים טורקיים או פרסיים. אם נשים אלו נולדו אחרי 1917 יש סיכוי שכמה מהן הגיעו לארץ בגל העלייה הגדול ב-1951.

כאן עומד לרשותנו מאגר גדול שעלה למרשתת כמה שנים, לאחר נפילת סדאם חוסיין ב-2003, כאשר רבים ממשרדי הממשלה בבגדאד נבזזו ומסמכיהם הושלכו לרחוב. זהו קובץ של 38000 שמות של יהודי מחוז בגדאד (לא כולל קטינים שנולדו אחרי 1935) שאזרחותם העיראקית נשללה בתוקף חוק שנחקק ב-1950. מסמך כזה הוכן לצרכים מינהליים והופץ במשרדי הממשלה השונים. המטרה היתה כנראה למנוע מיהודים עיראקים אלו להגיש תביעות עתידיות בתואנה שאינם בעלי אזרחות עיראקית. השמות רשומים כמקובל בעולם הערבי לפי שם פרטי, שם האב, שם הסב ולעתים גם שם המשפחה. במאגר שלפנינו מופיעים בדרך-כלל שלושה רכיבים, כאשר שם הסב נגרע ובמקומו מוצב שם המשפחה, ולעתים שם המשפחה נגרע ומופיע רק שם הסב. זה נשמע מבלבל, אבל בזמנו רוב האנשים היו מוכרים בסביבתם על-פי שמם ושם אביהם, ושימוש בשם משפחה היה אופציונלי ולא מחייב אלא אם מישו נזקק לדרכון לנסיעה לחו"ל.

פרט לשם המלא מופיעים במאגר מספר סידורי ושנת הלידה של האדם שאזרחותו העיראקית נשללה. והנה עוד עובדה קרדינלית שאינה ידועה לרבים: בניגוד למערב "הנאור" שבו האשה מאבדת את זהותה ומקבלת את שם משפחת בעלה, בלבנט "המפגר" האשה שומרת את שמה המלא מיום הולדתה ועד יום מותה. זה היה הנוהג לא רק בקרב המוסלמים אלא גם בקרב יהודים ונוצרים בחלק זה של המרחב. מכאן נקל להבין שאם ברשותנו שם פרטי ושם אב הרי שאפשר למצוא במאגר את השמות המקוריים של הנשים ללא שום קשר אם נישאו אם לאו. עברו לתצוגת גלריה

בית קפה בבגדד 1923

ואכן, עם קצת בינה רשתית התוצאות לא איחרו לבוא. כך נמצאו בקלות שמותיהן של פרח, דייזי ורחל, בנותיו של עבדאללה פתאל, כולן ילידות שנות ה-1920. זו היתה זריקת מרץ מעודדת משום שזו אינדיקציה שהן עלו לישראל, ובכך קיבלנו מסגרת זמן שממנה אפשר להתקדם במשימתנו קדימה, וחשוב מכך גם אחורה. כך גם קרה עם כמה מצאצאיו של אחיו משה. באותו עץ משפחה מצוין בן אחר בשם שמואל עם הערה שהוא נולד אחרי פטירת אביו ונקרא על-שמו (שמיל בגירסה של יהודי בגדאד). אם כך הדבר הרי ששמו בקובץ, אם הוא כלול בו, הוא שמיל שמיל פתאל. החיפוש אכן העלה שמיל שמיל, אבל הרכיב השלישי היה אגא באבא ולא פתאל. מניסיוני זה יכול להיות גם צירוף מקרים.

בשלב זה פניתי לאחד ממאגרי המידע הגדולים של יהודי עיראק, קבוצת הפייסבוק הנקראת "משמרים את השפה העיראקית" ובה למעלה מ-80 אלף חברים. כל יום יש שם עשרות פוסטים על פתגמים, מתכונים, נוסטלגיה, צילומים ולעתים גם בענייני חקר שורשים. הצגתי שם שאילתא על החוקר אוברמאייר שהתחתן בבגדאד עם אשה ממשפחת פתאל ובו-ביום קיבלתי כמה תגובות מבני משפחה ששמעו במעומעם על כך שהאשה התחתנה עם פרופסור אנגלי בימי המלכה ויקטוריה וסירבה להצטרף אליו עם עזיבתו כי לא ידעה אנגלית. ערכתי עוד סבב התכתבות עם כמה מהם שמסרו שהם צאצאי אותה אשה ששמה היה חנה.

במקביל וללא שום קשר פניתי לעזרת עמיתי חוקרי השורשים בארגון "ג'ואישג'ן" ושאלתי על יוסף אוברמאייר שנולד להוריו בבגדאד. די מהר קיבלתי תשובה מאחת העמיתות שיש עליו תיק במשטרת הזרים באנטוורפן

שבבלגיה. המאגר הזה מוכר לי היטב כי לאביה המנוח של רעייתי יש שם תיק עבה בין השנים 1926-1949. משום-מה לא עלה בדעתי לחפש דווקא שם.

עוד קצת העמקה הציפה את טופס חקירתו שם ב-1890, לאחר שהגיע חסר אמצעים בחיפוש עבודה. בתחקורו מסר שנולד בבגדאד ב-1871 והוסיף פרטים מלאים על אביו שהתגורר כבר בווינה, אבל הוא לא זכר את שם משפחת אמו וידע רק ששמה הוא ג'יאן (כנראה גירסה של חנה). הוא גם אמר שברצונו לחזור לווינה. יש להניח שהוא הצטרף לאביו עם עזיבתו את בגדאד אך לא הסתדר עם המשפחה החדשה שאביו הקים. אבל נחזור לכך מאוחר יותר.

ערוץ חיפוש נוסף היה לבדוק מה נכדיו או ניניו האחרים של יעקב אוברמאייר יודעים. אחד מהם רק שמע שמועות ואחר, השייך לענף האורתודוקסי של המשפחה, אף כתב ספר על עצמו והקדיש כמה עמודים לסבו, אך ללא אזכור של נישואין בבגדאד.

על-אף אי הבהירות בעץ שהקשתה לעתים להבין מי הוא מי ברור היה שלשמואל פתאל (פטל) היו ארבעה בנים: שמואל, עבדאללה, אהרן ומשה, ועל כן המשכתי לחפש בקובץ לפי צירופי שמות הבן והאב, וכך עלה ששמה נולד ב-1885 תחת השם משה שמיל פתאל, עבדאללה נולד ב-1887, ושמואל שנולד ב-1890 וכאמור נקרא עלי-שם אביו המנוח. את אהרן לא איתרתי וייתכן שלא עזב את עיראק. אבל אחד מבניו של משה, יצחק שמו, הופיע בקובץ כיצחק משה אגא באבא, יליד 1922.

כאן החל להתעורר אצלי החשד שמא יש פה שימוש חלופי בשם משפחה או שם פרטי בתור רכיב שלישי. פניתי בווטסאפ לאחת מנכדותיו של עבדאללה פתאל ושאלתייה אם במקרה השם אגא באבא מוכר במשפחה, והיא השיבה מיד: "בטח, הסבא של הסבא שלי נקרא אגא באבא". בינגו! ובעוד אני מתעשת מהגילוי היא הוסיפה שקרובה בארה"ב סייעה לביתה בכתיבת פרויקט שורשים ושיש לה ספר על המשפחה שבו מוזכר אוברמאייר! עוד לחיצה קטנה והיא סיפרה שהספר באנגלית ונקרא "דה האוס אוף פתאל" ושהוא באינטרנט.

חיפוש באינטרנט אחרי "פתאל" או "האוס" או "בוק" בצירופים שונים מחזיר המון תוצאות של רשת המלונות פתאל שבעליה הם בני משפחה רחוקים. אחרי מאמץ נוסף מצאתי את אשר ביקשה נפשי. טוב, זה לא בדיוק ספר אלא קונטרס שהודפס במכונת כתיבה על-ידי אברהם בן אליהו פתאל (1915-1999), והוא ספון לו שפי באתר הגניאלוגי הידוע של משפחת פרחי, שבו נמצאים קישורים למקורות בתחום הגניאלוגיה של יהודי אגן הים התיכון והלבנט.

הקונטרס מחזיק 54 דפים סרוקים וה"ביג באנג" לא איחר לבוא. זו היסטוריה מפורטת של משפחת פתאל הבגדאדית בששת הדורות האחרונים שתקצר כאן היריעה מלפרטה. אך לענייננו: אברהם פתאל מספר על נישואיו של יעקב אוברמאייר בבגדאד. אכן היו נישואים עם חנה והיה להם, למיטב ידיעתו, ילד אחד, יוסף. יעקב אוברמאייר עזב את בגדאד עם הבן ואילו חנה נשארה בבגדאד ונישאה לשמואל (שמיל) בן אגא באבא.

אגא באבא עצמו נולד ב-1780, כנראה בעיר חמדאן שבאיראן, ושמו מעיד על מוצאו הפרסי. בשלב מסוים אגא באבא עבר לבגדאד, שם נולד בנו שמואל אגא באבא ב-1838. רק דור אחד מאוחר יותר הוסיף/אימץ אחד הבנים את השם פתאל, שפירושו מי שקושר את קצות האריג על-מנת שלא ייפרם.

עוד מספר אברהם שמנישואים אלו של שמואל נולדו כמה ילדים, שרוב צאצאיהם עלו לארץ ב-1951, אך אברהם עצמו עלה כבר בשנות השלושים. אברהם מגלה פרטים חשובים על כך שיעקב אוברמאייר המשיך לקיים קשר עם משפחתה של חנה גרושתו, ומשילדיה הגיעו לגיל בית ספר הפעיל קשרים על-מנת שיתקבלו לבית הספר "אליאנס". כך קיבלו ילדיה חינוך טוב וכך גם נכדיה, חלקם המשיכו בלימודיהם באוניברסיטאות אמריקאיות.

על גורלו של הבן יוסף אין פרטים של ממש. מה שידוע לאברהם הוא שיוסף, "הבן האובד", היגר ב-1890 לדרום-אפריקה, שם מת צעיר ובודד. אני ממשיך לנסות ולאתר מה עלה בגורלו.

עתה נותר לי לבשר על מה שהעליתי בחכתי לבני משפחת אוברמאייר שנותרו במשך שנים בערפל בדבר נישואי יעקב אוברמאייר בבגדאד בעוד שבמשפחת פתאל בבגדאד לא היה ניסיון הדחקה או הכחשה. אילולא חיבורו של אברהם פתאל לא היינו מגיעים עד הלום. הוא עצמו התחתן עם גרטה, ילידת וינה שאמה נולדה בקרקוב, כמו הורי המנוחים. ולמי שעדיין תוהה מי היא אותה "זמרה" שמופיעה פעמיים בסקיצה, ובכן השם הוא "סמרה", רק שהייקים מבטאים את הס' בתור ז'. יקה נשאר יקה.

נוח על משכבך בשלום מאיר מקס בינט הגיבור. עשית מלאכת חקירה יסודית, ממש "ייקית", עם הערותיך
הקומפקטיות. הסקיצה שהותרת סיפקת את המפתח למה שקרוי בימינו "פרצת האבטחה" שאיפשרה לי לנווט
במבוך.

המלאכה כמעט תמה, חי שמים